

Сергій Пахалюк,
Аспірант 2-го року навчання
факультету історії, політології та національної безпеки
Волинського національного
університету імені Лесі Українки
Волинський краєзнавчий музей,
молодший науковий співробітник
науково-експозиційного відділу історії Волині

ВОГНЕПАЛЬНА АРТИЛЕРІЯ У СИСТЕМІ ОБОРОНИ ЛУЦЬКОГО ЗАМКУ У XVI ст.

У статті за люстраціями та інвентарями висвітлено роль вогнепальної артилерії у системі оборони Луцького замку у XVI ст. Також проведено аналіз замкового арсеналу у порівнянні із арсеналами інших державних замків Правобережної України XVI ст.

Ключові слова: Луцький Верхній замок, гармата, артилерія, гаківниця, арсенал.

Впродовж тривалого часу Луцький Верхній замок був значною фортифікаційною спорудою, що відіграла помітну роль у житті міста та всієї Волині. Він зазнав чималих трансформацій: внаслідок значних будівельних робіт був повністю змінений його зовнішній вигляд. Паралельно змінювались і його функції – з могутньої фортифікаційної споруди, що слугувала захистом для Великих князів Литовських, до адміністративної будівлі, де трудилися урядовці та службовці часів Королівства Польського та Російської імперії.

З початком модерної епохи, все більшої ваги у війнах набирала вогнепальна зброя, зокрема артилерія. Цей тип озброєнь зайняв чільне місце серед армій ранньомодерної доби та почав повністю змінювати хід різних збройних протистоянь – битв, облог фортець і замків, рейдів та набігів і т. д. Особливо відчутним це стало у XVI столітті, коли почали з'являтися нові види важкої вогнепальної зброї: гаківниці, кії, різноманітні типи гармат – серпантини, фальконети, кулеврини тощо. Не оминули ці зміни землі Волинського воєводства та його адміністративного центру – Луцького замку (Троневиц 2003b).

Метою цієї статті є висвітлення стану артилерійського арсеналу Луцького Верхнього замку у XVI ст. на основі аналізу наявних писемних джерел та проведення порівняльного аналізу стану арсеналів державних замків навколишніх земель цього часу. Дослідженням цього питання у свій час займався Петро Олексійович Троневиц, який у своїй монографії «Луцький замок» 1998 року частково проводив аналіз стану арсеналу Луцького Верхнього замку (2003a).

Після значних перебудов впродовж XIV–XV століть (Герський 2006, с. 50-54; Троневиц 2007), Луцький Верхній замок являв собою потужний фортифікаційний об'єкт, що знаходився на межі двох великих держав – Королівства Польського та Великого князівства Литовського (Раппопорт 1967, с. 67-68). Саме на цей період припали і чисельні конфлікти між цими обома державами – війна за галицько-волинську спадщину (Грушевський 1904, Розділ I, с. 1-9), Луцька війна і т. д. (Грушевський 1904, Розділ III, с. 3), які не оминали і Луцького замку та перевіряли його оборонні можливості.

Однак, у XVI столітті склалася зовсім інша ситуація – польсько-литовські взаємини налагодились та, зрештою, призвели до об'єднання обох цих держав в одну – Річ Посполиту; волинські землі були повністю інкорпоровані в склад ВКЛ (а після Люблінської унії 1569 року – в склад Королівства Польського), тож Луцьк опинився у відносній безпеці, в «тилу», та подалі від кордонів і можливих військових конфліктів (Грушевський 1904, Розділ V, с. 5-6). Тож, Луцький замок почав виконувати, головним чином, функцію адміністративного центру Волинського воєводства, в якому розташовувався суд, скарбниця і т. д. (Троневиц 2003a, с. 76-77). Проте, оборонна функція замку від такої ситуації не зникла, адже він залишався потужною фортифікаційною спорудою, яка в разі небезпеки могла дати прихисток місцевому населенню та затримати ворожі сили. В замку розміщувався невеликий гарнізон та певний запас боєприпасів та зброї для захисту (Троневиц 2003a, с. 102-105).

В цей же період військове мистецтво на теренах Європи, зокрема і на землях Польщі та Литви, зазнавало фундаментальних змін: значно зростала роль і вплив вогнепальної зброї, яка постійно удосконалювалась та розвивалась, і ставала все більш необхідною на полі бою; з'являлися нові

види вояків (драгуни, рейтари, ландскнехти, аркебузири та мушкетери тощо), які об'єднувалися та змішувалися у нові форми на полі бою – баталії, терції, ескадрони і т. п. Змін зазнавало і фортифікаційне мистецтво, яке повинне було відповідати новим змінам і віянням у військовій справі. З'являлися нові форми фортифікаційних споруд – бастей та бастіони. Замки та фортеці все більше насичувалися вогнепальною зброєю, зокрема і артилерією, щоб мати змогу успішно протистояти нападникам (Мапусу 2001, pp. 3-7).

Схожі процеси проходили і в Польському Королівстві та ВКЛ. Однак, не обійшлося без певних регіональних особливостей. Так, через специфічну соціальну структуру та, здебільшого, рівнинний рельєф, на теренах Речі Посполитої велику частку у війську становили кавалеристи – гусари, козаки та інші, яким відводилася головна роль у протистоянні ворожим арміям. Головним чином, така ситуація була спричинена тим, що головний кістяк війська Речі Посполитої складали шляхтичі – місцеві вільні аристократи з різним рівнем матеріального забезпечення, які в час загрози об'єднувалися та утворювали «посполите рушення», тобто військо для відбиття загрози. Щодо питань укріплення кордонів та земель Речі Посполитої, то ця проблема вирішувалась, в основному, будівництвом нових чи підтриманням вже існуючих фортифікацій або державою, або приватними власниками – тими ж шляхтичами. Щодо, власне, Луцького Верхнього замку, то з середини XV ст. і до кінця XVIII ст. він належав саме державі – спочатку ВКЛ, а згодом і РП, яка назначала каштеляна, який і займався підтриманням оборонних споруд замку та поповненням його гарнізону і арсеналу (Сікора 2019, с. 23-34).

Основними типами вогнепальної зброї, що була поширена у замках та фортецях на землях ВКЛ та РП були:

- Звичайні гармати, що мали назву «діло» (дѣло, delo)
- Гармати типу «серпантин» із заліза, калібром від 50 до 110 мм і довжиною від 160 до 190 см
- Невеликі гармати типу «фальконет», що мали калібр бл. 72 мм
- Різновид фальконетів, що мали назву «сокол» калібром бл. 104 мм
- Мортири
- Гармати великого калібру, що мали назву «пищик»
- Гаківниці – ручна гармата, що мала вигляд металевого (залізного чи мідного) ствола з гаком з нижнього боку, яким впирали гармату в кілок, встановлений на стіні
- Київ – застарілий варіант гаківниці
- Ручниця – легший варіант гаківниці з меншим калібром (АЮЗР 1886, 1890, 1907; Кравченко 1986, 2005)

Найбільш інформативними писемними джерелами для вивчення стану укріплень XVI ст. на теренах РП є люстрації чи інвентарі. Люстрації являли собою детальні описи об'єктів, їх архітектуру, наповнення, перелік сіл, що були у підпорядкуванні замку, стан оборонних споруд, внутрішнє наповнення, наявні запаси озброєння та амуніції і т. д. В свою чергу, інвентарі являли собою значно скорочену версію люстрації. Такі люстрації та інвентарі складалися час від часу для перевірки стану та оборонних можливостей конкретного укріплення. В Луцькому Верхньому замку подібні люстрації проводилися в 1545 та 1552 роках (Кравченко 2005, с. 145; АЮЗР 1886, с. 154-156), а інвентарі – у 1576, 1598 та 1600 роках (Кравченко 1986).

Під час люстрації 1545 року арсенал Луцького Верхнього замку виглядав наступним чином:

- Гармат (різного ступеня готовності) – десять
- Гаківниць «...добрих, до стрільби готових...» – тридцять одна
- Київ – п'ять (Кравченко 2005, с. 145)

Через сім років, у 1552 році, у Луцькому замку був наявний такий арсенал:

- Гармат – дев'ять
- Гаківниць – шістдесят п'ять
- Київ – п'ять (АЮЗР 1886, с. 154-156)

У інвентарі 1576 року згадуються дві гармати (на В'їзній вежі) та наявність певної кількості гаківниць та припасів до них. Наступний інвентар 1598 року повідомляє про три гармати (по одній на кожній вежі), сорок одну гаківницю та один ствол для гаківниці (без відповідного ложа). Через два роки, в 1600 році, кількість гармат була та ж і знову по одній на кожній вежі та тридцять дев'ять гаківниць (Кравченко 1986).

З вищеописаних уривків люстрацій та інвентарів можна зробити висновки, що впродовж XVI століття вогнепальна артилерія різних калібрів була основою оборонного арсеналу Луцького замку. На ній робився особливий акцент при проведенні люстрацій та інвентаризації замку. Однак,

також важливо відзначити, що протягом століття арсенал Луцького Верхнього замку поступово зменшувався. Якщо впродовж даного відрізка часу важливість та роль вогнепальної артилерії зростали, і вона ставала все більш необхідною при захисті оборонних споруд по усій Європі, в Луцькому замку тривав протилежний процес: всередині століття на його захисті стояли десятків гармат, а на кінець століття їх залишилось лише три, і вони розміщувалися по одній на кожній вежі, практично тільки означаючи присутність там важкої артилерії. Однак, така ситуація певною мірою «компенсувалася» збільшенням кількості гаківниць – невеликих «ручних гармат», якими стріляли з замкових мурів, спираючи гаківницю на них за допомогою гаку. Вони були досить потужними, і могли наносити значної шкоди ворогу, пробиваючи обладунки, щити і невеликі дерев'яні облогові укріплення.

Для повноти картини варто також проаналізувати ситуацію в інших замках та фортецях на землях ВКЛ та РП, щоб побачити, наскільки відрізнялася ситуація з озброєнням в них та Луцькому замку.

У 1545 році ревізії також проводились у Володимирському, Кременецькому, Вінницькому, Житомирському та Брацлавському замках (Кравченко 2005). У Володимирському замку був розміщений наступний арсенал:

- Гармати – дві, типу «серпантин», та одна розірвана, що годилася на переплавку
- Гаківниць – тридцять (Кравченко 2005, с. 110-111)

В свою чергу, Кременецький замок мав у розпорядженні таку артилерію:

- Гармат – двадцять дев'ять, з них двадцять дві звичайні, дві мортири, чотири «соколи» та один «пищик»
- Гаківниць – десять
- Ручниць – тридцять три (Кравченко 2005, с. 202-203)

У Вінницькому замку знаходились:

- Гармат – дві, причому з однієї «...небезпечно є стріляти...»
- Гаківниць – двадцять шість
- Київ – чотири, неготових до стрільби ((Кравченко 2005, с. 217)

Арсенал у Брацлавському замку був наступний:

- Гармати – шість, дві великих і чотири польових (також вказується наявність пошкоджених гармат у невідомій кількості)
- Гаківниць – двадцять вісім
- Київ – три, проте вони непридатні для стрільби (тут ще є замітка, що якщо їх переплавити і поєднати з тими, що є у Вінницькому замку, то може вийти одна добра гармата) (Кравченко 2005, с. 228)

Арсенал Житомирського замку:

- Гармати – чотири, три з яких відносяться до типу «серпантин» (одна з них знаходилася у сховку)
- Гаківниць – двадцять сім «...добрих до стрільби...» і одинадцять «...горілих неоправлених...»
- Київ – один, непридатний до стрільби
- Ручниць – сімнадцять, також непридатних (Кравченко 2005, с. 251)

В 1552 році пройшов ряд нових люстрацій, що зачепили замки на українських теренах та їх оборонні можливості. Той же Житомирський замок у 1552 році мав наступний арсенал:

- Гармати – чотири, три з яких типу «серпантин» (дві з яких негодні для стрільби)
- Гаківниць – сорок чотири, з яких тринадцять – горілих непридатних (також варта згадка про те, що з Овруча було відправлено ще дванадцять гаківниць)
- Ручниць – три, з яких одна непридатна (АЮЗР 1886, с. 142-243)

Замок у Черкасах мав такий арсенал:

- Гармати – чотири звичайні і чотири гармати типу «серпантин»
- Гаківниць – тридцять шість придатних і одна розірвана
- Київ – сім (АЮЗР 1886, с. 79)

В Канівському замку був розміщений арсенал, що складався з:

- Гармати – чотири звичайні і три «серпантина»
- Київ – чотири
- Гаківниць – одна придатна і дві старих та непридатних (АЮЗР 1886, с. 93-94)

В 1552 році люстрації піддався також і Київський замок, який мав у своєму розпорядженні такий арсенал:

- Гармат – вісімнадцять звичайних та одинадцять «серпантинів»
- Київ – вісім
- Гаківниць – вісімдесят дві (АЮЗР 1886, с. 108-109)

У Львівському Високому замку інвентар проводився у 1558 та 1570 роках. Згідно з першим, арсенал замку нараховував:

- Гармат – десять (ще є незначна частина пошкоджених)
- Гаківниць – тринадцять (і невелика кількість негодних)
- Ручниць – п'ять (Czołowski 1910, s. 117-118)

У 1570 році арсенал налічував:

- Гармат – дев'ять (також є пошкоджені)
- Гаківниць – тринадцять
- Ручниць – шість (Czołowski 1910, s. 119-122)

В ту ж епоху, на території Європи також будувались численні замки та фортеці, в яких впроваджувались нові форми та засоби для підвищення їх обороноздатності. В перелік цих засобів входило також і насичення оборонних споруд чисельними арсеналами, в основі яких були гармати різних калібрів, що дозволяло захисникам ефективно оборонятись. Рівень насиченості арсеналів європейських замків вогнепальними гарматами був різним, і для порівняльного аналізу стану забезпеченості цих замків відносно замків на території тогочасних українських земель варто розглянути наступні приклади:

➤ На тлі загрози з боку французів та іспанців, англійський король Генріх VIII ініціює зведення оборонної лінії на південному узбережжі Англії. В першій половині XVI ст. тут було зведено цілий ряд фортифікацій, що мали різну форму та розміри, та мали на озброєнні вогнепальну артилерію. Так, найбільші з цих фортифікацій, такі як Хурст і Калшот мали 26 та 36 гармат відповідно. Менші фортифікації, такі як Портленд, мали меншу кількість гармат (в Портленді було лише одинадцять гармат) (Harrington 2007). Раніше в 1512-14 рр., король Генріх VIII наказав збудувати Вінчельський замок, з тією ж метою. Він мав 26-28 гармат на озброєнні, але в другій третині цього ж століття його арсенал скоротився до 9-10 гармат (цікавим також є той факт, що в замку ще в 1568 році зберігалось близько 140 довгих луків та запаси стріл) (Biddle; Hiller; Scott; Streeten 2001, p. 42; p. 345).

➤ Близько 1553-го року французький король Генріх III ініціював будівництво нового укріплення поблизу кордону з Герцогством Савойським. Цим укріпленням стала фортеця Карре. Вона була бастионного типу і її будівництво закінчилось 1565-го року. Вона мала на озброєнні 16 гармат (Goudot 2015, pp. 8-16).

Отже, стан забезпеченості окремих європейських замків у XVI ст. вогнепальними гарматами був на різному рівні. Це було зумовлено, в першу чергу, економічними та промисловими можливостями тих чи інших монархів, а також стратегічним значенням окремо взятої фортифікаційної споруди.

Вищенаведені дані свідчать, що впродовж XVI ст. вогнепальна артилерія відіграла першочергову роль в системі оборони Луцького Верхнього замку. Вона була різного типу та розміру – від повноцінних гармат до ручних гаківниць. Також, впродовж вказаного століття арсенал замку зменшувався – від десятка гармат в середині століття, до двох-трьох – наприкінці. Це можна пояснити наступними факторами: зменшення значення Луцька як прикордонного укріплення, специфіка ворогів (в першу чергу – татар, що не користувалися важкою артилерією в своїх походах), тривалі війни ВКЛ та РП з сусідами (в основному – з Московією), відповідно – потреба в артилерії на полі бою, а також специфікою військової справи РП.

Однак, попри таке становище, Луцький Верхній замок не виділявся із загальної ситуації на українських землях. Чимала кількість державних замків у різних частинах руських воєводств мала схожий арсенал – як і центри воєводств (той же Брацлавський і Львівський Верхній замки), так і повітові центри. Виняток становлять Київський та Кременецький замки, де арсенал налічував понад дві десятки гармат різних типів. Також, вищенаведені приклади європейських укріплень того часу показують, що навіть державні фортеці в країнах Західної Європи мали в розпорядженні невелику кількість артилерії для захисту – все вирішувала стратегічна важливість даного укріплення, що у випадку Луцького замку і призвело до зменшення його арсеналу.

ЛІТЕРАТУРА

- Архив Юго-Западной России. ч. VII, т. I. 1886. Київъ.
- Архив Юго-Западной России. ч. VII, т. II. 1890. Київъ.
- Архив Юго-Западной России. ч. VIII, т. V. 1907. Київъ.
- Грушевський, М.С. 1904. *Історія України-Руси. Т. IV: XIV-XVI віки – відносини політичні*. Львів.
- Кравченко, В. М. 1986. Найдавніші інвентарі Луцького замку і староства (кінець XVI – початок XVII ст.). *Архіви України*, 5, с. 19-26.
- Кравченко, В. М. (ред.). 2005. *Литовська метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року*. Київ.
- Раппопорт, П. А. 1967. *Военное зодчество западнорусских земель X-XIV вв.* Ленинград: МИА. № 140.
- Сікора, Р. 2019. *Гусарія. Гордість польського війська*. Пер. з пол. Андрія Бондаря. Київ: ТОВ «Якабу Паблішинг».
- Терський, С.В. 2006. *Лучеськ X-XV ст.* Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка».
- Троневиц, П. О. 2003а. *Луцький замок*. Луцьк: ДІКСОН.
- Троневиц, П.О. 2003б. *Волинь в сутінках української історії XIV-XVI ст.* Луцьк: Місійна книжкова фабрика «Християнське життя».
- Троневиц, П. О. 2007. *Луцький замок в історії України*. Луцьк: Волинська обласна друкарня.
- Biddle, M.; Hiller, J.; Scott, I.; Streeten, A. 2001. *Henry VIII's Coastal Artillery Fort at Camber Castle, Rye, East Sussex: An Archaeological Structural and Historical Investigation*. Oxford, UK: Oxbow Books.
- Czołowski, A. 1910. *Wysoki zamek*. Lwów : Towarzystwo Miłośników Przeszłości Lwowa, Drukarnia Ludowa.
- Goudot, A. 2015. *Le Fort carré d'Antibes*. Antibes, France: DEMAISTRE.
- Harrington, P. 2007. *The Castles of Henry VIII*. Oxford, UK: Osprey Publishing.
- Manucy, A. 2001. «*Artillery Through the Ages: A Short Illustrated History of Cannon, Emphasising Types Used in America*». Honolulu, Hawaii, US: University Press of the Pacific.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АЮЗР** – Архив Юго-Западной России
ВКЛ – Велике князівство Литовське
РП – Річ Посполита

Serhii Pakhaliuk

PhD student of the 2nd year of study at the
Faculty of History, Political Science and National Security of the
Lesya Ukrainka Volyn National University
Volyn Museum of Local Lore, junior researcher
at the scientific and exhibition department of Volyn history

FIREARMS IN THE DEFENCE SYSTEM OF LUTSK CASTLE IN THE SIXTEENTH CENTURY

The article explores the significance and role of firearms artillery in the defense system of the Upper Castle of Lutsk during the 16th century, based on lustration and inventory records. Special attention is paid to the composition and structure of the castle's arsenal, particularly the types of cannons and hand cannons (hackbuts) in service. A comparative analysis is conducted between the armament of Lutsk Castle and the arsenals of other state castles in Right-Bank Ukraine during the same period. The study outlines the features of artillery use in fortification contexts and its impact on the defensive capabilities of the castle fortifications.

Keywords: Upper Castle of Lutsk, firearms artillery, defense, cannon, hackbut, arsenal, castle fortifications, 16th century.